

УДК 316.32

Є. Б. Тихомирова

ДЕРЖАВА ТА ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В ІДЕОЛОГІЇ СУЧАСНОГО ГЛОБАЛІЗМУ ТА АЛЬТЕРГЛОБАЛІЗМУ

На зламі XX-XXI століття перед людством постала проблема інтенсифікації взаємозв'язків і взаємовідносин між країнами та суспільствами – проблема глобалізації. Важливим чинником розвитку глобалізації є політичний фактор, який досить часто ігнорується. Актуальність його обумовлена як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками. По-перше, йдеться про національну державу та її здатність у сучасних умовах підтримати рух конкретної країни до глобального співтовариства. Це було не під силу слабким політичним утворенням минулої доби. Маючи на увазі стабільні та міцні національні держави сучасності, ми повною мірою погоджуємося з думкою шведського вченого Й. Бартелсона, який вважає, що сучасна держава скоріше є джерелом глобалізації, ніж її головною жертвою, оскільки, хоча глобалізація і впливає на інтереси та наміри окремих держав, вона не змінює жодну з головних її властивостей [1, с. 9].

По-друге, глобалізація може мати місце тільки при певних умовах міжнародної політики. Головну роль серед них грає існування авторитетної національно-державної влади, здатної підтримувати такий міжнародний порядок, який відповідає інтересам більшості. Будучи продуктом так званого “пермісивного” глобального порядку, тобто такого порядку між державами, який дозволяє створювати, розвивати та підтримувати мережу взаємозв'язків і взаємозалежностей за рамками національно-державних авторитетів і між цими авторитетами, глобалізація залишається, як це не парадоксально, залежною від національно-державного авторитету, точніше від гегемоніальної влади. Передумовою для глобалізації, як вважає У. Бек, є мовчазний дозвіл із боку національно-державної влади [2, с. 71-72].

Глобалізація, що сьогодні здійснюється за неоліберальним проектом, та антиглобалістський рух, який представляє собою практику боротьби за зміну моделі глобалізації на альтернативну, представлені ідеологічними течіями, що відображають протилежні інтереси конкретних соціально-політичних сил – глобалізмом і альтерглобалізмом. Різний підхід властивий ним і при розгляді питань політичного розвитку та громадянського суспільства.

Глобалізм виходить із традиційного для лібералізму трактування *ролі держави в регламентуванні підприємництва і ринкових відносин*, згідно з яким влада не повинна втручатися в ділове життя суспільства. У контексті глобалізації цей принцип перетворюється на обґрунтування економічного й політичного всевладдя транснаці-

ональних корпорацій та обмеження прерогатив інституту національної держави і його суверенітету, хоча визнається і необхідність певного державного регулювання національних економік, і соціальна роль держави.

Аналітики виокремлюють кілька основних підходів ліберально орієнтованих учених до визначення ролі держави в процесах глобалізації [3].

1. Перша і, за деякими оцінками, найбільш чисельна точка зору визнає, що під тиском глобалізації національні держави втрачають свої функції щодо управління економічними, соціальними та політичними процесами, які мають місце як на її території, так і за її межами. Так, на думку американського економіста Д. Сакса, національна держава більше не грає ролі єдиного захисника економічних інтересів, а в регіонах, де встановився міцний мир, уряд більше не розглядається як основний інструмент національної безпеки [3, с. 76].

2. Другий підхід, більш оптимістичний, закликає розглядати все, що відбувається як об'єктивний та неминучий процес, який веде до створення глобальної системи управління. Тут глобалізація характеризується витискуванням національної держави як організаційного принципу капіталізму та одночасним утвердженням міждержавної системи як основи капіталістичного розвитку. Учені вважають, що для системи глобального капіталізму не існує нічого зовнішнього, внутрішньодержавні соціальні зв'язки набувають глобального характеру, а уся система інститутів національної держави поступово замінюється транснаціональними інститутами, які здійснюють глобальне управління. При цьому вони підкреслюють, що уряди здійснюють заходи з реструктуризації і служать потребам транснаціонального капіталу не просто тому, що вони виявляються "безсилями" перед глобалізацією, а тому, що виникло певне історичне сполучення сил, яке утворило органічну соціальну базу для неоліберальної реструктуризації економіки [4, с. 122-123].

3. Третя позиція науковців, які аналізують проблему взаємодії держави та глобалізації, може бути сформульована так: посилення могутності транснаціональних корпорацій, утворення численних багатонаціональних та транснаціональних структур здійснює певний вплив на національні держави, проте глобалізація не вносить якісно нових змін у складену міжнародну систему. Визнання сучасним неолібералізмом ролі вільного ринку в створенні найбільш сприятливих передумов для ефективно економічної діяльності та регулювання соціальних і економічних процесів тут поєднується з розумінням необхідності певного втручання держави для підтримки нормальних умов функціонування ринку, конкуренції.

На думку американського політолога С. Краснера, в усі часи будьяка неупорядкована міжнародна система піддавала іспитові авторитет держави та її здатність контролювати ситуацію. Подібна ситуація виникла і під впливом глобалізації. Проте у міжнародній системі не існує структури влади, яка б приймала рішення відносно того, чи слід втручатися у внутрішні справи суверенних держав і які саме форми втручання необхідно застосовувати в тих випадках, коли в тій або іншій країні порушуються права людини чи права тих чи інших меншин. До того ж, державам, особливо слабким, ніколи не дозволялося самостійно контролювати ситуацію як у середині територіальних кордонів, так і за її межами, а інтереси сильних держав не завжди збігались із загальновизнаними нормами.

Учений робить висновок, що твердження деяких учених про те, що глобалізація становить серйозну небезпеку для національного суверенітету, варто визнати необґрунтованими. Вона, без сумніву, впливає на здатність національної влади контролювати події в середині самих суверенних держав і за їх, межами, проте не існує ніяких переконливих доказів того, що глобалізація веде до трансформації існуючої міжнародної системи [3, с. 87-99].

Глобалізація, стимулюючи поширення демократичних цінностей і знімаючи перешкоди для поширення інформації, сприяє втіленню цінностей громадянського суспільства в життя багатьох країн. Отже, глобалізм як ідеологія капіталістичної глобалізації об'єктивно поширює ці цінності у глобальному світі, проте їх включеність у концепцію глобалізму, на наш погляд, є досить обмеженою та суперечливою. У взаємозв'язках глобалізаційних процесів з демократизацією найбільш яскраво проявляється амбівалентність глобалізації. З одного боку, глобалізація в її сучасному вигляді була б неможлива без "третьої хвилі демократизації", з другої – глобалізація в її неоліберальному варіанті веде до руйнування самих основ сучасної демократії [5].

Втіленню цінностей громадянського суспільства та демократії, на наш погляд, сприяє, з одного боку, *принцип індивідуалізму*, який є складовою неоліберальної концепції глобалізації і виражається у приматі інтересів особистості, її прав і свобод перед суспільними інтересами й інституціями, у тому числі і державою, а, з другого, – принцип відкритості суспільства та *побудови глобального відкритого суспільства*. Більш детально проблема формування глобального відкритого суспільства була проаналізована автором у монографії "PR-формування відкритого суспільства"[6].

Підхід до питань політичного розвитку та громадянського суспільства, властивий альтерглобалізму, відрізняється не лише від трактувань глобалістів, а і від попередніх й тепер існуючих опозиційних капіталізму ідеологій та рухів. По-перше, інші альтернативні капіталізму (переважно ліві) сили прагнуть завоювати владу або взяти участь у ній. Зміна влади для них була і залишається головною програмною метою. У той же час альтерглобалісти не пропонують створення іншої ідейно-політичної системи. Вони прагнуть побудувати глобальне громадянське суспільство як *противагу* (підкреслено нами – Є. Т.) глобальним політичним структурам, я не як заміну їх.

По-друге, альтерглобалізм не пропонує вихідного, одноманітного плану та моделі корінної перебудови суспільства, які б ґрунтувалися на чомусь іншому, крім неприйняття існуючого стану справ і загальній гуманістичній (включаючи екологічний момент), демократичній та міжкультурній логіці. Інакше кажучи, зазначає дослідник, альтернативістами не ставиться завдання переробити суспільство та людину, виходячи з *належного*, того чи іншого постулату, який набуває силу і обов'язковість загального та всеохоплюючого встановлення (будь-то "відміна приватної власності" чи держави, "встановлення західної моделі демократії" чи "ісламського порядку"). Напроти, подібна перебудова розглядається, передусім, як рішення проблем "*суцього*", тобто тих злободенних, глобальних і, разом з тим, конкретних питань, які вже поставлені на порядок денний ходом подій і які не може вирішити сьогоднішня влада (ні національна, ні світова). Під таким кутом зору всі на-

прямки й цілі боротьби рівнозначні та рівноправні – будь-то вирішення питань зовнішнього боргу, захист довкілля або інтересів окремих соціальних груп – селян, жінок, молоді, прав споживачів, долі національних культур, захист Інтернету від державного чи корпоративного контролю тощо [7, с. 171-172].

Альтерглобалізм прагне перебороти економікоцентризм глобалізму, що можливо, якщо на світоглядному рівні розхитати віру в його теоретичну спроможність та визнати, що економіка – не єдиний спосіб буття людини у світі, не менш важливу роль у житті сучасної людини грає *соціально-політичний детермінізм* – демократично орієнтована політика.

На відміну від глобалізму, який ратує за всіляке обмеження ролі національних держав в економічному житті, альтерглобалісти вважають, що держави не вичерпали свого позитивного потенціалу і мають стати основою тої системи соціального контролю, яка буде сприяти демократизації і гуманізації глобалізації. Вони вважають, що в сучасному світі не існує ніяких інших інститутів, які б взяли на себе завдання з виконання традиційних функцій держави. Звичайно, сучасні технології дозволяють міжнародному фінансовому капіталу і транснаціональним корпораціям не обмежувати свою діяльність рамками однієї держави. Однак потреба в державі, як регулюючому інструменті, а також арбітрі, який визначає правила гри і виступає гарантом дотримання цих правил, як і раніше, зберігається [8, с. 150].

З точки зору американського соціолога І. Валлерстайна, суверенітет держави був і залишається фундаментальною опорою капіталістичного світо-господарства, що складається з держав, які функціонують в рамках міждержавної системи. Ці держави вкрай важливі для підприємців передусім тому, що вони беруть на себе частину витрат виробництва, гарантують квазімонополіям стабільні прибутки і підтримують їхні зусилля, спрямовані за рахунок перерозподілу додаткової вартості на обмеження можливостей трудівників захищати свої інтереси та пом'якшення незадоволеності народних мас. Учений вважає, що сучасна світова система має протиріччя, які досягли критичного рівня, і вперше за п'ятсот років держава втрачає свою владу не стільки внаслідок зростання впливу транснаціональних корпорацій, скільки в силу втрати легітимності, яку надають державам їхні народи, втрачаючи віру в послідовне покращення свого положення [9, с. 103-104].

Американський учений М. Кастельс, аналізуючи роль держави в умовах сучасної глобалізації, зауважує, що зараз не існує і в доступному для огляду майбутньому не передбачається поява *повністю інтегрованого*, відкритого світового ринку праці, технології, товарів і послуг до тих пір, поки існують окремі держави (чи альянси кількох держав такі, як Європейський Союз) з урядами, покликаними захищати інтереси власних громадян і фірм, які знаходяться під їхньою юрисдикцією, в умовах глобальної конкуренції. Вчений наводить факти, що свідчать на користь того, що дії і політика урядів продовжують здійснювати вплив на міжнародні організації і структуру глобальної економіки. Як показали дослідження, проведені Центром ООН щодо транснаціональних корпорацій, державна належність корпорації повністю співвідноситься з корпоративною поведінкою. Для спостерігачів із країн, які розвиваються, це, на думку М. Кастельса, очевидно, але до такого ж висновку прийшли і вчені, що досліджували поведінку мультинаціональних корпорацій в умовах розви-

неної економіки. Так, японські мультинаціональні фірми повністю підтримувалися японським урядом, тримаючи основні фінансові та технологічні активи вдома. Європейські компанії також систематично отримували допомогу як від власних урядів, так і від ЄС у сфері технологій і захисту ринку. Німецький мультинаціональний гігант Фольксваген скоротив обсяги інвестування в західноєвропейських країнах, перекинувши кошти на ризиковані фінансові вкладення в Східній Німеччині, з метою реалізувати національну мрію про об'єднану Німеччину. Американські корпорації слідували інструкціям свого уряду (іноді у супереч власним бажанням) у тих випадках, коли мова йшла про відмовлення від деяких технологій чи обмежень торгівлі з окремими країнами відповідно до американської зовнішньої політики [10, с. 109-110].

Альтерглобалістське трактування місця держави у глобальному суспільстві враховує декілька основних напрямків трансформації національних держав як політичного інституту:

1. зростання ролі та значення регіональної і місцевої влади;
2. включення в систему управління на глобальному, національному, регіональному та місцевому рівні структур громадянського суспільства;
3. поєднання державної діяльності зі самоврядуванням;
4. все більша відкритість та прозорість діяльності державних структур різного рівня.

Першому з них приділяє увагу М. Кастельє. Можна повною мірою погодитися з його думкою про те, що глобалізація капіталу, процес збільшення кількості сторін, представлених в інститутах влади, а також децентралізація владних повноважень і перехід їх до регіональних і локальних урядів створюють нову геометрію влади, народжуючи нову форму держави – мережеву державу. Соціальні актори і громадяни взагалі максимізують можливості представництва власних інтересів і цінностей, розігруючи різні стратегії у відносинах між різними інститутами, на різних рівнях компетенції. “Громадяни певного європейського регіону, – зазначає науковець, – буде мати більш можливостей для захисту власних інтересів, якщо вони підтримують свої місцеві влади в альянсі з ЄС проти свого національного уряду. Чи навпаки. Чи не будуть робити ні те, ні друге, тобто будуть стверджувати локальну/регіональну автономію на противагу як національним, так і наднаціональним інститутам... У новій структурі влади домінує мережева геометрія, в якій владні відносини завжди специфічні для даної конфігурації акторів і інститутів” [10, с. 501-502].

Учений впевнений у тому, що держава не зникне, але просто понизиться у статусі, оскільки вона множить у формі місцевих і регіональних урядів, які покривають світ мозаїкою своїх проектів, створюють свої електорати і ведуть переговори з національними урядами, мультинаціональними корпораціями і міжнародними агентствами. На його думку, ера глобалізації економіки є також ерою локалізації політики. Те, чого не доставає місцевим і регіональним урядам у владі та ресурсах, вони заповнюють гнучкістю та мережевою діяльністю. Останні є єдиною відповідністю динамізму глобальних мереж благ і інформації [10, с. 511].

Другий напрямок трансформації державної влади в умовах глобалізації аналізує,

наприклад, американський дослідник В. Х. Рейніке. Він вважає, що управління економічними процесами в епоху глобалізації не повинно бути лише прерогативою національної держави. Ці проблеми мають вирішувати також і представники приватного бізнесу, і громадські організації. Так, аналізуючи вплив глобалізації на обмеження суверенітету державами, вчений підкреслює, що особи, які відповідають за розробку та здійснення політики в національних державах, повинні делегувати свої повноваження іншим діячам і інститутам, які можуть краще справитися із завданням щодо втілення в життя глобальної державної політики. У ролі таких інститутів можуть виступати не лише ВБ, МВФ, але і різноманітні об'єднання бізнесменів, профспілки і неурядові організації. Всі ці інститути, на думку вченого, краще поінформовані і не мають територіальних обмежень у своїй діяльності. Партнерство приватного бізнесу і громадських організацій надало б більшу легітимність глобальній державній політиці і різко підвищило б її ефективність у рішенні таких проблем, як регулювання глобальних фінансових ринків, охорона довкілля середовища тощо [11, с. 226].

Стосовно глобальних інститутів типу ВТО, МВФ, Всесвітній банк, ЄС тощо, альтерглобалізм вимагає не усунення їх з арени глобалізації, а радикальної перебудови, спрямованої на їх демократизацію, що забезпечить підвищення рівня відкритості та прозорості діяльності, реалізацію соціального контролю за їхньою діяльністю.

Російські прихильники альтерглобалізму значну увагу приділяють інституту самоврядування, який здатний підтримати демократичні традиції сучасного суспільства і конструктивно протидіяти експансії вузько спрямованих інтересів ТНК в окремі регіони глобального світу. Вони вважають, що на культурному рівні потрібно усвідомити, що вільний ринок як головний інструмент глобалізації повинен бути прив'язаний до цінностей і норм колективного існування людей, що характеризується великою розмаїтістю. Ринковий фундаменталізм, що нав'язує уніфіковані цінності і норми, руйнує культурну розмаїтість глобального суспільства, перетворює його в однополярний світ. Така глобалізація, навіть якщо вона відбувається під егідою ліберально-демократичних цінностей найбільш просунутої в економічному плані західної культури, усе-таки є багато в чому деструктивною, оскільки позбавляє світову систему стійкості, робить штучними всі її побудови [12].

На думку деяких дослідників, загострюючи соціально-економічні і політичні протиріччя сучасного світу, неоліберальна глобалізація псує, спотворює об'єктивний процес взаємозбагачення культур, формування транснаціональних співтовариств і "глобального громадянського суспільства", доводячи національну і релігійну ворожнечу до небезпечних, чреватих катастрофічними наслідками масштабів. Виразно позначився після відомих терористичних актів 11 вересня 2001 р. розкол світового співтовариства на тих, хто співчуває жертвам цих актів, і тих, хто відкрите або стиха "зловтішається". Вже сам по собі цей факт представляється досить симптоматичним і говорить про явно нездорові відносини, що складаються у світовому соціокультурному просторі. На відміну від добре відомих проявів націоналізму, антисемітизму та расизму, даний феномен носить не локальний, а загальносвітовий характер і прямо пов'язаний із різними проявами процесу глобалізації у тому вигляді, в якому він розвивався і розвивається дотепер [13].

На відміну від американського гегемонізму, властивого глобалізму, “неглобалістські” ідеології характеризуються *антиамериканізмом*. На думку, наприклад, С. Аміна, важливою метою сучасної політичної боротьби є “побороти американське домінування та військові переваги” [14, с. 124]. Поступове входження подібних ідей у світовий соціокультурний простір дає підставу деяким аналітикам говорити про початок постамериканської епохи [15].

Результати міжнародного соціологічного дослідження, проведеного асоціацією Геллап Інтернешнл¹ показують, що громадяни світу вважають найбільш важливою проблемою, яка стоїть сьогодні перед світом, розрив між багатими та бідними країнами. Опитаних, які розглядають бідність як більш важливу проблему, більше, ніж тих, хто згадують тероризм і інші глобальні питання, зокрема забруднення довкілля, корупцію або економічні проблеми. Більшість громадян світу хоче, щоб багаті країни давали більше бідним, вважаючи, що мають бути знайдені шляхи, щоб гарантувати фінансову допомогу людям, що живуть у бідності незалежно від того, чи є їхні уряди корумпованими чи ні.

Аналізуючи отримані результати, М. Джеймс, Генеральний секретар асоціації Геллап Інтернешнл, зазначає, що вивчення громадської думки – невід’ємна частина демократії, яка гарантує відповідальність національних урядів і глобальних установ. Допомога світові, що розвивається, часто спрямована на установлення демократії, знищення корупції і вирішення проблеми прав людини. Однак, на порядку денному, з точки зору громадян світу, має бути ефективне усунення бідності.

Майже кожний із п’яти (18%) громадян світу зазначив, що бідність є всесвітньою проблемою №1, більш важливою, ніж тероризм (10%). Проблема охорони довкілля (10%), глобальні економічні проблеми (8%), корупція (5%), права людини (2%) і недостатній розвиток демократії (1%) також відзначаються громадянами світу як найменш пріоритетні, ніж бідність. У бідних регіонах світу, зокрема Латинській Америці й Африці, ця проблема вважається пріоритетною навіть більшою кількістю опитаних – 25% у Латинській і 27% в Африці. Проте, бідність згадується тільки 6% американських громадян, у той час, як тероризм відзначається як пріоритетна проблема 21% опитаних. Інші країни з недавнім досвідом тероризму також ранжирують тероризм вище, ніж бідність. Серед останніх Іспанія (32%), Ізраїль (25%), Колумбія (26%) та Індія (20%).

Виходячи з таких пріоритетів, більш, ніж шість з десяти громадян світу вважають, що багаті країни повинні надавати більшу фінансову допомогу бідним націям світу. В Африці більш, ніж вісім з десяти громадян погодилися з цим (82%). Однак, 49% респондентів у США та 51% японців узяли під сумнів необхідність збільшення допомоги бідним країнам, оскільки вони вважають, що вже і так надають її достатньо. У той же час 41% американців все ж таки хочуть, щоб багаті нації надавали бідним країнам більшу допомогу.

¹ Опитування здійснювалося в 46 країнах. Було проведено близько 35000 інтерв’ю протягом липня-серпня 2002 року, у яких представлена точка зору більш, ніж 1.4 мільярда людей на всіх континентах. Кожен національний огляд громадської думки ґрунтується на мінімальній вибірці приблизно 500 повнолітніх. Національні результати точні у межах $\pm 4\%$.

Надання допомоги бідним країнам іноді пов'язують із необхідністю ліквідації корупції у їхніх владних структурах. Однак більшість респондентів (56%) вважає, що повинні бути знайдені шляхи, щоб гарантувати фінансову допомогу людям, що живуть у бідності, незалежно від того є їхні уряди корумпованими чи ні. Такої думки дотримуються більшість досліджуваних регіонів, окрім Близького Сходу, де тільки третина (35%) громадян у цьому регіоні погоджується, що фінансову допомогу потрібно надавати, незважаючи на корупцію, та США, де майже половина громадян (48%) вважає, що багаті країни повинні надавати фінансову допомогу бідним країнам, тільки за умови, що вони усунули корупцію (цікаво, що тут 42% респондентів все ж таки схиляється до того, що гроші повинні бути надані, незважаючи на корупцію) [16].

Список літератури

1. Бартелсон Й. Три концепции глобализации // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер.11., Социология. – М.: РАН ИНИОН, 2002. – С. 6-11.
2. Бек У. Что такое глобализация? / Пер. с нем. А. Григорьева и В. Седельника; Общая редакция и послесл. А. Филиппова. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.
3. Кондратьева Т.С. Глобализация и национальный суверенитет. // Процессы глобализации: экономические, социальные и культурные аспекты. – М.: РАН ИНИОН, 2000. – С. 74-101.
4. Бербах Р., Робинсон У.И. Спор конца столетия: является ли глобализация эпохальным сдвигом? // Глобализация: Контуры XXI века: Реф. Сб. Ч.1. – М.: РАН ИНИОН, 2002. – С. 113-126.
5. Barber V.R. Can democracy survive globalization? // Government and opposition. – 2000. – Vol. 35. – №3. – P. 275-301.
6. Тихомирова Є.Б. PR-формування відкритого суспільства. – К.: Наша культура і наука, 2003. – 197с.
7. Майданик К. Альтернативное движение: фаза консолидации. // Альтерглобализм: теория і практика “антиглобалистского движения” / Под ред. А.В. Бузгалина. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – С.158-179.
8. Маршалл Д. Капитализм конца XX столетия: новое понимание глобализации. // Глобализация: Контуры XXI века: Реф. Сб. Ч.1. – М.: РАН ИНИОН, 2002. – С. 142-151.
9. Валлерстайн И. Конец знакомого мира. Социология XXI века. / Пер. с англ. Под ред. В.Л.Иноземцева. – И.: Логос, 2003. – 368 с.
10. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура: Пер. с англ. под науч. ред. О.И.Шкаратана. – М.: ГУ ВШУ, 2000. – 608 с.
11. Рейнике В.Х. Глобальная государственная политика. // Глобализация: Контуры XXI века: Реф. Сб. Ч.1. – М.: РАН ИНИОН, 2002. – С. 221-229.
12. Пашков М.В., Абдулаев С.Г. Современная глобализация: ее смыслы и социальные последствия. – <http://www.ibci.ru/konferencia/page/statya08.htm>.
13. Перегудов С.П. Неолиберальная глобализация: есть ли альтернатива? // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – № 4. – С. 22-28.
14. Амин С. Глобализация общественной борьбы. // Альтерглобализм: теория і практика “антиглобалистского движения” / Под ред. А.В. Бузгалина. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – С. 123-124.
15. Богатуров А. Самооборона транснациональных сетей. // Независимая газета. – 2.07.2003. – <http://www.ng.ru>.
16. Media release, 29 September 2002 – http://www.voice-of-the-people.net/ContentFiles/docs/VoP_Poverty_Results.pdf.

Поступило в редакцию 13 июля 2004 г.